

ایران قاجار در نگاه اروپاییان - ۱

نماهایی از ایران

از یادداشتهای مسافری در شرق

ترجمان مکتم

ترجمه شهلا طهراسبی



Malcolm, John

سرشناسه: مالکوم، جان، ۱۷۶۹-۱۸۳۳ م.
عنوان و نام پدیدآور: نماهایی از ایران: از یادداشت‌های مسافری در شرق/سر جان ملکم؛ ترجمه شهلا طهماسبی.
مشخصات نشر: تهران: ققنوس، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۳۰۱ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۷۸-۳۵۲-۳

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: عنوان اصلی: Sketches of Persia, from the journals of a traveller in the East, 1828.
یادداشت: نمایه.

موضوع: مالکوم، جان، ۱۷۶۹-۱۸۳۳ م. - سفرها - ایران

موضوع: Malcolm, John--Travel--Iran

موضوع: مالکوم، جان، ۱۷۶۹-۱۸۳۳ م. - سفرها

موضوع: Malcolm, John--Travel

موضوع: سفرنامه‌ها

موضوع: Traveler's writings

موضوع: ایران - سیر و سیاحت - قرن ۱۳ ق.

موضوع: Iran--Description and travel--*19th century

موضوع: ایران - تاریخ - قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق.

موضوع: Iran--History--Qajars, 1779-1925

شناسه افزوده: طهماسبی، شهلا، ۱۳۳۱ - مترجم

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶/۲۵۸/۱۴۴۵ DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۴۳

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۴۸۵۹۱۸۴

این کتاب ترجمه‌ای است از:

*Sketches of Persia,
Journals of a Traveller in the East (Vols. I & II)*

Sir John Malcolm
Cambridge University Press, New York,
United States of America, 2011



انتشارات قنوس

تهران، خیابان انقلاب، خاندان شمعی ژاندارمری،

شماره ۱۱۱، پلاک ۴۰۸۶

ویرایش، آماده‌ری و امور فنی:

تحریریه انتشارات قنوس

* * *

سیرجان ملک‌م

نماهایی از ایران

از یادداشت‌های مسافری در شرق

ترجمه شهلا طهماسبی

چاپ اول

۱۱۰۰ نسخه

۱۳۹۷

چاپ رسام

حق چاپ محفوظ است

شابک: ۳-۳۵۲-۲۷۸-۶۰۰-۹۷۸

ISBN: 978 - 600 - 278 - 352 - 3

www.qoqnoos.ir

Printed in Iran

۳۲۰۰۰ تومان

فهرست

۷	پیشگفتار، مخرج
۱۳	درآمد
۱۷	۱. سفر از بمبئی به ایلچی فارس
۲۳	۲. مسقط
۳۱	۳. خلیج فارس و بوشهر
۳۹	۴. اقامت در بوشهر، اسب‌ها، عبدالله، لطیفه‌ای درباره‌ی یک عرب
۴۵	۵. شکار با باز، مهمانی شیخ-تولماش سراب، نادر شاه و سفیر ترک
	۶. نطق‌های ایلچی، یادداشت‌های روزانه‌ی مهمانان، نامه‌ی عرب، ریش‌آبی
۵۵	تشریفات ایرانی، تصویر شاه
	۷. کوه‌نشینان، دره‌کازرون، خاصیت جوهر شوره، کورن‌دره اقلی‌خان، پرنندگان شگفتی‌انگیز، دره‌ی زیبای دشت ارژن، محمدرضاخان
۶۳	میهن‌پرستی ایرلندی‌ها، ارباب ایرانی
	۸. ویژگی‌های عمده‌ی هیئت، محمدحسین‌خان، جعفرعلی‌خان، میرزا آقامیر، محمدحسین، حاجی حسین، داوطلبان همراهی با ایلچی
۷۱	۹. اهمیت رسوم در ایران، توصیف رسومی که در دیدارها به جامی آوردند مشکلات ناشی از آن، پایان خوش نبرد تشریفات بین هیئت اول و دربار
۸۱	کوچک شیراز، جامعه‌ی ایرانی، قصه‌ها و حکایات اخلاقی
	۱۰. حکایت دو گربه، مقدمه‌ی نسخه‌ی خطی عهدنامه، حکایات اخلاقی سعدی
۹۵	نامه‌ی نظام‌الملک به محمدشاه، مرگ یزدگرد

۱۱. شیراز، شیخ الاسلام یا قاضی القضاة، داستان عبدالقادر، مهمانی‌ها،
- درویش صفر، داستان عبدالله خراسانی، شاعر ایرانی، ۱۰۵.....
۱۲. خدمتکاران ایرانی، خروج از شیراز-پرسپولیس، داستان کارهای رستم،
- لطیفه‌های دربارهٔ یک ورزشکار، ۱۲۱.....
۱۳. سیاحان و عتیقه‌شناسان، خر وحشی، شکار با باز، مادر سلیمان، اقلید،
- آینه‌ها، مهدی‌خان، اصفهان، شهرنشینان و روستاییان، شاه عباس بزرگ،
- هارون الرشید، نظنز، ۱۳۷.....
۱۴. کاشان، عقرب‌ها، جوان کاشانی، قریهٔ سن سن، راهزنی ترکمن‌ها،
- شرح-ن این قبیله، قبایل صحراگرد، بازدید از اقامتگاه مهراب‌خان
- [بکشدن] افشار، شرح حال خاندان و هواداران او، حکایت کریم‌خان [زند] ۱۵۷
۱۵. ورو به قلم، خاندانی مسلمان، حقوق و امتیازاتشان پس از
- ازدواج، طلاق، داستان حاجی صالح کج خلق، ۱۷۳.....
۱۶. خروج از قم، پل دلائل، درانی کبیر، درهٔ سایهٔ مرگ، داستان غول،
- نکته‌های شعر فارسی، ۱۹۱.....
۱۷. چشم‌انداز تهران، دماوند، رود، پایتخت، حاجی ابراهیم،
- زال‌خان، آداب احترام، ۲۰۷.....
۱۸. آداب شرفیابی به دربار، دومین دیدار، تقدیم ندایا، بار یافتن به حضور
- شاه، گفتگوهای خصوصی، اجداد شاه، جواهرات، علاقهٔ شاه به یک لطیفه،
- وقت‌گذرانی شاه، حرم، غذاهای سلطنتی، حاجی ابراهیم، شخصیت و مرگ او، ۲۱۷
۱۹. پیشروی روس‌ها، بناپارت، دومین سفر به سلطنتیه، شاهزادهٔ اس میرزا،
- عکس‌العمل‌ها، دستگاه تولید برق، تغییرات پی‌درپی و پرنوسان، ویران‌ریز
- ایران، محمدحسین خان مروی، ۲۳۵.....
۲۰. خروج از سلطنتیه، تبریز، آب و هوا، دریاچهٔ ارومیه، احمد پینه‌دوز، ۲۵۷.....
۲۱. مراغه، نصیرالدین، خدمتکاران ایرانی، رودخانهٔ جغتو [زرنه‌رود]،
- کردستان، راهزنی، ورود به سنندج، اردلان، نتیجه‌گیری، ۲۷۹.....
- نمایه، ۲۹۳.....

پیشگفتار مترجم

سِر جان مَلِکَم در ۱۷۶۹م در اسکاتلند در خانواده‌ای روستایی به دنیا آمد. در سیزده سالگی با درختان توری به ارتش کمپانی هند شرقی انگلستان پیوست، به همین سبب تا سال‌ها بعد به «boy ivy school» شهرت داشت. در هند، زبان فارسی را که زبان ادبی و رسمی بود و نیز آداب و رسوم اجتماعی-فرهنگی مشرق‌زمین را چنان آموخت که در ۱۷۹۲م مترجم فارسی نیرومندی نظامی انگلیسی در ایالت حیدرآباد شد. همراه هیئت اکتشافی دماغه امبدنیک سفر کرد و در ۱۷۹۶م به سمت منشی اول فرماندار کل هند، لرد ولزلی که به ارل/مارکی مورنینگتن نیز شهرت دارد، منصوب شد. دو سال بعد معاون حاکم حیدرآباد شد و فرانسوی‌ها را از آنجا اخراج کرد.

در ۱۸۰۰م/۱۲۱۵ه.ق، پس از حدود دو قرن که نگهبانان با ایران رابطه سیاسی نداشت، با شدت گرفتن خطر حمله ناپلئون بناپارت به هند، ایران با همراهی پاول اول تزار روسیه، و پیشروی زمان‌شاه افغان به سوی هند از راه حراسن، ولزلی ملکم را شتاب‌زده با هدایا و کبکبه و دبدبه بسیار همراه با سه نظامی و دو رابط نظامی انگلیسی به ایران فرستاد تا فتح‌علی شاه را که، به گفته پاشای ترک تبعیدی در کتاب حاضر، هیچ اطلاعی از مسائل سیاسی اروپا و علل دوستی یا دشمنی قدرت‌های بزرگ با یکدیگر نداشت، در ازای دریافت سه یا چهار لک^۱ رویه مقرر سالانه یا رشوه شخصی، به امضای عهدنامه‌ای تعرضی و دفاعی برای ممانعت از اتحادش با فرانسویان و حمله به افغان‌ها وادار کند. ملکم شق دوم، پرداخت رشوه و هدیه، را برگزید و پایه‌ای برای

۱. واحد شمارش در هند معادل ۱۰۰,۰۰۰-م.

اخلاف خود در روابط و سلوک با ایرانیان گذاشت که چند دهه از آن پیروی کردند و استوارش ساختند. این مأموریت در زمانی صورت گرفت که مهدی‌علی‌خان ایرانی‌تبار که نماینده مقیم کمپانی هند شرقی در بوشهر بود، با همین مقاصد از سوی جاناناتان دانکن، حاکم بمبئی، و با موافقت ولزلی به دربار ایران گسیل و مأمور مذاکره با فتح‌علی‌شاه شده بود (دسامبر ۱۷۹۹م / رجب ۱۲۱۴ه.ق).

ملکم در راه ایران در مسقط، که فرانسویان در آن نیز نفوذ یافته بودند، توقف و با امام مسقط عهدنامه‌ای امضا کرد، و در اول فوریه ۱۸۰۰م / ۶/ رمضان ۱۲۱۴ه.ق به بوشهر رسید و با استقبال گرم و دوستانه بزرگان ایرانی روبه‌رو شد. در ۲۸ ژانویه ۱۸۰۱م / ۱۳/ رمضان ۱۲۱۵ه.ق، دو قرارداد سیاسی و تجاری، هر یک در پنج ماده، با حاجی ابراهیم شیرازی صدراعظم منعقد کرد که هم مقاصد سیاسی و هم مقاصد تجاری دولت انگلیسی هند (که بی‌شک به هند شرقی) را تأمین می‌کرد و بر اساس آن مأموران کمپانی می‌توانستند آزادانه هر شهر یا بندر ایران به خرید و فروش و اقامت بپردازند و واردات انگلیسی نیز از پرداخت مالیات و حقوق گمرکی معاف می‌شد. به این ترتیب زمینه برای ایجاد نمایندگی سیاسی انگلستان در ایران آماده شد. ملکم در مدت اقامت در ایران به اهمیت سیاسی و تجاری جزایر و بنادر خلیج فارس پی برد و پس از بازگشت به هند، به لرد ولزلی پیشنهاد کرد که جزیره هنگام را اشغال و در آن پایگاه دریایی تأسیس کنند، اما اقدامی صورت نداشت. عهدنامه‌های منعقد شده بین ملکم و حاجی ابراهیم صدراعظم به علت رسمیت نداشتن مأموریت ملکم از نظر دولت انگلستان، به تصویب پارلمان آن کشور نرسید. فتح‌علی‌شاه نیز در آخر آن را تأیید نکرد. اما ولزلی ملکم را به پاداش مأموریت موفقیت‌آمیزش ابتدا به سمت منشی اول خود و سپس حکومت میسور منصوب کرد و ملکم ظاهراً از همان زمان، به فکر تألیف تاریخ ایران افتاد. مأموریت ملکم و پس از او هارفورد جونز نقطه عطفی در روابط انگلستان با ایران بود. اما نتیجه مهم سفر ملکم به ایران این بود که خاک و آب و هوای ایران را مستعد کاشت و پرورش سیب‌زمینی، که ماده غذایی مهمی در زمان جنگ و قحطی است، تشخیص داد و در سفر بعد چند کیسه بذر سیب‌زمینی همراه آورد و نحوه کشت آن را به ایرانیان یاد داد و ظاهراً به همین سبب، سیب‌زمینی چندی در ایران به «آلوی ملکم» شهرت داشت. ملکم در سال ۱۸۰۲م کلنل و در ۱۸۰۴م ژنرال شد و تا ۱۸۰۶م چند قرارداد بسیار مهم امضا کرد.

اندکی پس از سفر ملکم به ایران، پاول اول، تزار روسیه، به قتل رسید و جانشین او، الکساندر اول در ۱۷ ژوئن ۱۸۰۲ م / ۱۵ صفر ۱۲۱۷ ه.ق، با انگلستان قرارداد دوستی امضا کرد و در دسامبر ۱۸۰۲ م / ۱۲۱۷ ه.ق، گرجستان را تصرف و از حاکمیت ایران خارج کرد. فتحعلی شاه به پشتگرمی عهدنامه‌ای که با ملکم داشت، از انگلیسی‌ها تقاضای کمک کرد، اما آن‌ها در مقابل این کمک خواستار واگذاری جزیره هرمز و بندر بوشهر و بندرهای ایران در دریای خزر شدند. ایران درخواستشان را رد کرد و در مقابل روسیه تمنا ماند. در ۱۸۰۵ م / ۱۲۲۰ ه.ق، ناپلئون برای برقراری رابطه با ایران چند بار با فتحعلی شاه مکاتبه کرد و نماینده فرستاد و در ۴ مه ۱۸۰۷ م / ۲۵ صفر ۱۲۲۲ ه.ق، در فینکشن‌ین، معاهده‌ای با ایران امضا کرد که از جمله تعهدات آن، آموزش نظامی ایرانیان برای ایجاد سرباز دایمی در ایران زیر نظر افسران فرانسوی، و قطع روابط ایران با انگلستان بود. سپس ژنرال داردان، آجودان ناپلئون، برای آموزش نظامی به ایران آمد.

زلزلی از این امر به دست آمد و ملکم را با اعتبار مالی فوق‌العاده و چهار کشتی جنگی به ایران فرستاد و در ۱۰ مارس ۱۸۰۸ م / ۱۲ محرم ۱۲۲۳ ه.ق وارد بوشهر شد، اما شاه به پشتگرمی فرانسویان را پذیرفت و ملکم پس از حدود چهار ماه انتظار در بوشهر به هند بازگشت و سر راه خود، یابیان را علیه ایران برانگیخت و به لرد میتو، فرماندار کل هند، پیشنهاد حمله به جزیره خارک را داد. کمتر از یک ماه بعد، بین فرانسه و روسیه جنگ درگرفت، روسیه شکست خورد و در نهایت در تیلسیت معاهده صلح و اتحاد علیه انگلستان امضا کردند. در نتیجه فرانسه نیز این روس‌ها وا گذاشت.

در این بین، وزارت امور خارجه انگلستان که در مورد مسائل نمایندگی سیاسی در ایران با کمپانی هند شرقی اختلاف نظر جدی داشت، سِر هارفورد جونز، نماینده مستقر کمپانی در بصره و بغداد، را در مقام نماینده تام‌الاختیار، ظاهراً به منظور رفع ابهامات قرارداد ملکم، به ایران اعزام کرد و او با وجود کارشکنی‌های گوناگون در هند، در ۱۴ اکتبر ۱۸۰۸ م / ۲۳ شعبان ۱۲۲۳ ه.ق وارد بوشهر شد و شاه را که از مساعدت ناپلئون مأیوس شده بود، به امضای قراردادی هشت ماده‌ای راضی کرد که به «عهدنامه مجمل» یا «عهدنامه مقدماتی» مشهور شد (۱۹ مارس ۱۸۰۹ م / ۲ صفر ۱۲۲۴ ه.ق)، و به این ترتیب برای انگلستان در ایران نفوذ و اعتبار کسب کرد. جونز هنوز در ایران حضور داشت که میتو برای اعاده حیثیت از دست‌رفته حکومت هند بار دیگر ملکم را به ایران فرستاد، این بار با عنوان نظارت بر اجرای عهدنامه جونز، و در ضمن به او مأموریت داد

راه‌های ناشناخته بین ایران و هند را که امکان داشت مورد استفاده روسیه یا فرانسه برای حمله به هند قرار گیرد، شناسایی و از آن‌ها نقشه‌برداری کند. به این ترتیب، انگلیسی‌ها بلوچستان غربی و سیستان و مکران را، که تا آن زمان پای بیگانه‌ای به آن نرسیده بود، کشف کردند. اطلاعاتی که سروان جان مک‌دانالد کینیو گرد آورد، در سال ۱۸۱۳ م / ۱۲۲۷-۱۲۲۸ ه. ق با عنوان تذکره جغرافیایی امپراتوری ایران چاپ و منتشر شد و سال‌ها مهم‌ترین منبع در این زمینه بود. در ۱۸۱۶ م نیز، گزارش تحقیقات هنری پاتینجر، مأمور دیگر ملکم، با عنوان سفرنامه سیستان و بلوچستان (ترجمه به فارسی با عنوان مسافرت سند و بلوچستان) منتشر شد و به معرفی ایران در انگلستان و اروپا پرداخت.

ملکم در ۱۲ فوریه ۱۸۱۰ م / ۸ محرم ۱۲۲۵ ه. ق، با شکوه و جلال حیرت‌انگیز وارد بوشهر شد و در ۲۳ روزه حضور فتحعلی‌شاه رسید و از شاه خواست او را از مزایا و احتراماتی که برای ندانگان قابل شده بود (اعطای نشان خورشید و لقب خان و سردار) برخوردار کند. بین حال حضور همزمان دو نماینده سیاسی انگلیسی در ایران موجب استهزا و بی‌اعتباری سیاسی انگلستان نزد ایرانیان شده بود. ملکم در ۱۵ ژوئیه تهران را ترک کرد و چند تن از افسران همراه خود را برای آموزش نظامی سپاهیان ایرانی باقی گذاشت. جونز تا سال ۱۸۱۱ م در مقام نماینده سیاسی مقیم در ایران بود، سپس سرگور اوزلی (واسطه انعقاد عهدنامه گلستان میان ایران و روسیه) جانشین او شد و در مارس ۱۸۱۲ م / صفر ۱۲۲۷ ه. ق، «عهدنامه مفصل» میان ایران و روسیه را در دوازده ماده با ایران امضا کرد.

ملکم پس از بازگشت به هند، به القاب شوالیه و سرافراز شد. در ۱۸۱۷ م، نماینده سیاسی مقیم در دکن و در ۱۸۲۷ م حاکم بمبئی شد و اصلاحات مالی و اداری بسیار انجام داد. سپس به انگلستان رفت و در ۱۸۱۳ م به نمایندگی پارلمان انتخاب شد. ملکم در ۱۸۳۳ م درگذشت و مجسمه تمام‌قد او در کلیسای وست‌مینستر لندن نصب شد.

ملکم مانند بسیاری از مأموران سیاسی اروپایی، در عین کار سیاسی، پژوهشگر و اهل کاوش بود، و خط مشی و رویه سیاسی او در ایران، تا دهه ۱۸۶۰ م که دولت انگلستان تعیین نماینده سیاسی را به کلی در دست گرفت، سرمشق همگنانش بود. از او آثاری باقی مانده که از این قرارند:

سیک‌ها (۱۸۱۲)؛ منظومه ایران (۱۸۱۴) بدون ذکر نام مؤلف؛ تاریخ ایران (۱۸۱۵) در دو جلد که حاصل مشاهدات و مطالعات دست اول او در زمانی است که همعصرانش در

سراسر قاره اروپا به طور کلی درباره ایران بی اطلاع بودند، و هنوز از منابع معتبر به شمار می آید؛ خاطرات هند مرکزی (۱۸۲۳)؛ تاریخ سیاسی هند ۱۷۸۴-۱۸۲۳ (۱۸۲۶)؛ و لرد کلايو که پس از مرگش در ۱۸۳۶ منتشر شد. کتاب نماهایی از ایران که درباره مأموریت های او در ایران، به خصوص مأموریت اول، و موضوعات ادبی و زندگی اجتماعی و خلق و خوی ایرانیان است، بدون ذکر نام مؤلف چاپ شده است و از زبان دانای کل بیان می شود، شاید به این علت که او آسان تر بتواند احساسات و افکار و داوری های خود در مورد ایرانیان را که بیشتر با عداوت و غرض و کینه و تحقیر همراه است، از زبان دیگران بیان کند؛ «اگرچه را به مثابه نمونه انگلیسیان متفکر، پرتلاش، خستگی ناپذیر و استوار و دانا بستاید، ایرانیان را مدمی ناتوان، نادان، سست عنصر و دمدمی مزاج بنمایاند که دچار سکون و نوسان فکر، سرد و تلاش اروپاییان برای اصلاح عادت های مضر چندصدساله آنان، و آموختن ادب و صفات ملل متمدن به آنها بی نتیجه است، و با این که او خیرشان را می خواهد، نمی تواند اصلاحگر خویش را تشخیص دهند.

شهلا طهماسبی
شهریور ۱۳۹۲